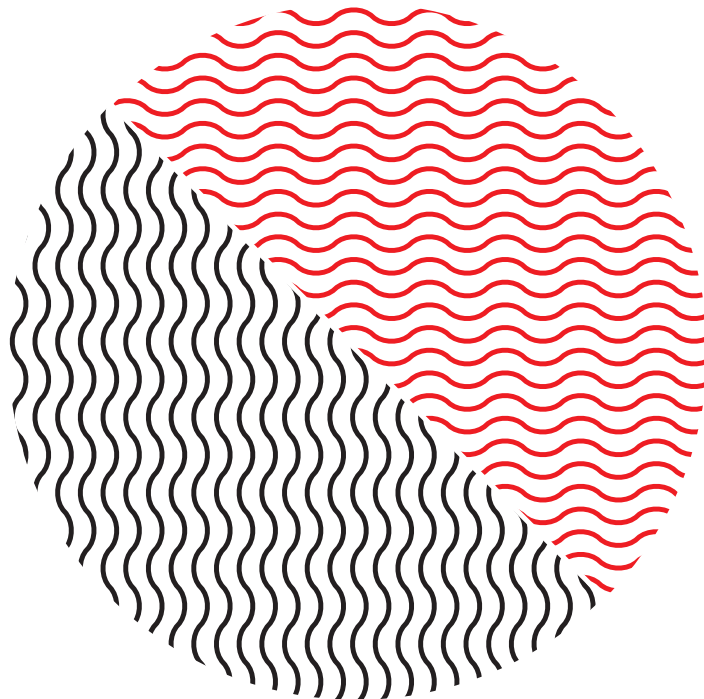

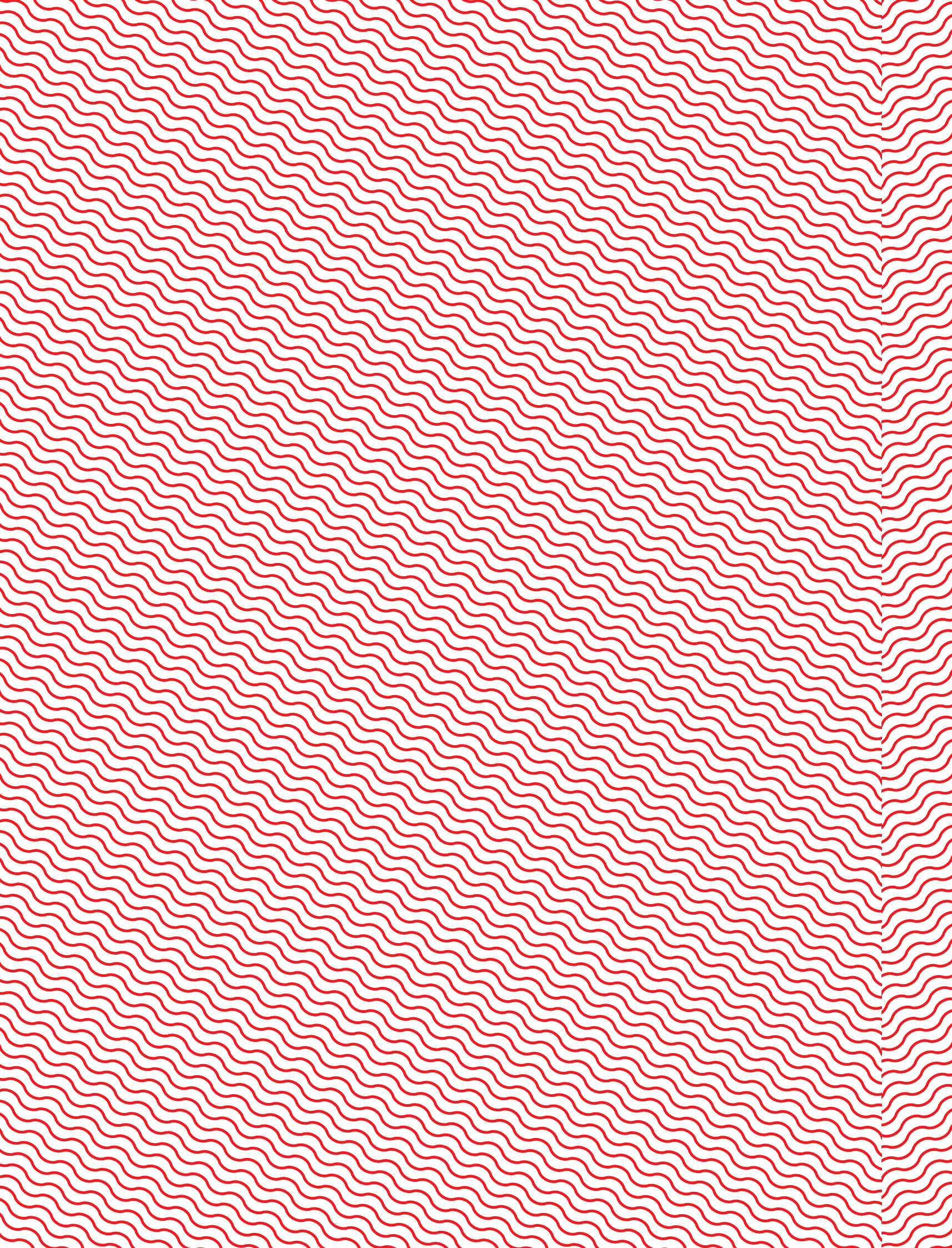
STADSGESPREKKEN MAASTRICHT

VAN
EYCK

MIRROR

A decorative pattern of red wavy lines covers the left half of the page.

INHOUDSOPGAVE

LEVENDE VERHALEN

RUIMTE VOOR MEER PARTICIPATIE
IN HET CULTURELE LANDSCHAP VAN MAASTRICHT
P. 3

VOOR VERTREK

HET BEGIN VAN EEN GEZAMENLIJKE ZOEKTOCHT
P. 5

PLAATSBEPALING

CULTUUR ALS BLIKOPENER EN BRUGGENBOUWER
P. 6

TUSSENTIJD'S BERAAD

HET REGISSEREN VAN GROEPSDYNAMIEK
P. 9

KOERS UITZETTEN

DE WEG NAAR VERNIEUWING
P. 11

CONCLUSIES

CONDITIES VOOR 'RADICALE PARTICIPATIE'
P. 12

BRONNEN & COLOFON

P. 14

Stadsgesprek Daalhof, 4 juli 2015 © Hans van Eijnden

Stadswandeling Malpertuis, 1 juli 2015 © Hans van Eijnden

LEVENDE VERHALEN

RUIMTE VOOR MEER PARTICIPATIE IN HET CULTURELE LANDSCHAP VAN MAASTRICHT

Wat gebeurt er als we het vertrouwde schip verlaten en ons in een roei-boot op woelig water begeven? Iedereen aan boord – kapitein, bemanning én passagiers – moet dan opnieuw een positie innemen. Wie neemt het roer over? Wie bepaalt de koers? En hoe in balans te blijven ondanks het onstuimige vaarwater? Het is een tot de verbeelding sprekend beeld waarmee Pieter Akkermans¹ tijdens een van de *Stadsgesprekken Maastricht* de hedendaagse stadsontwikkeling kenschetste. In een notendop vat het de uitdaging samen waar steden nu voor staan. Een combinatie van sociaaleconomische factoren – waaronder de financiële crisis met drastische bezuinigingen tot gevolg, toenemende decentralisatie van overheidstaken naar gemeenten, de transitie naar een doe-democratie en de opmars van actief burgerschap – heeft er toe geleid dat hedendaagse beleidsvorming niet meer primair lijkt te gaan over het formuleren van stippen aan de horizon en de route daar naartoe. In plaats daarvan ligt het accent steeds meer op de gezamenlijke zoektocht van bestuurders, professionals en burgers naar nieuwe wegen die leiden tot een vitale, toekomstbestendige stad. Kortgezegd, er is een verschuiving gaande van een doelgerichte aanpak naar een procesgerichte aanpak. Het vormen van constructieve samenwerkingsverbanden is cruciaal om de stad daadwerkelijk in nieuwe richtingen te laten bewegen. Deze samenkomst van formele structuren en de informele wereld van burgerkracht vereist echter een wezenlijk andere bestuursstijl.

Bij de herijking van haar cultuurbeleid erkent ook de gemeente Maastricht de noodzaak om haar werkwijze te veranderen. De startnotitie 'Cultuur, een rol van betekenis' wordt nadrukkelijk ingezet als discussiestuk voor onder andere een stadsbrede bevraging rond de innovatieagenda cultuur. Een belangrijke doelstelling die hierin staat beschreven is dat het hierbij niet zozeer gaat 'om het verdelen van de koek, maar om het in gang zetten van nieuwe processen en attitudes'.² Deze uitspraak onderschrijft de ambitie van de gemeente om een ander soort ontwikkelkracht in de stad te activeren. Een waarin ze zelf niet altijd leidend is en waarin de verbeeldingskracht van professionals en burgers ten volle wordt benut. Om dat te bewerkstelligen doet de gemeente een beroep op professionals en inwoners van Maastricht om zowel inhoudelijk als procesmatig mede vorm te geven aan het cultuurbeleid 2017-2020. Dit traject is ingezet middels een aantal dialoogsessies met het culturele veld³, een zogeheten 'benen-op-tafelsessie' met de leidende figuren in de Maastrichtse kunst- en cultuursector en een serie stadsgesprekken met de inwoners van de stad. Onder de titel *Stadsgesprekken Maastricht* zijn Tout Maastricht en Van Eyck Mirror gezamenlijk met laatstgenoemde aan de slag gegaan. Beide partijen hebben de opdracht van de gemeente om te verkennen wat er lokaal leeft aan verwachtingen ten aanzien van het (nieuwe) cultuurbeleid, opgevat als testcase voor een meer radicale vorm van cultuurparticipatie.⁴ In retrospectief is het beeld van de roeiboot met bestemming onbekend dan ook een treffende metafoor voor het vertrekpunt van de stadsgesprekken in juli jongstleden. Met open vizier zijn een groot aantal inwoners van Maastricht samen met het projectteam in een figuurlijke roeiboot gestapt en zijn voorzichtig de eerste bakens voor het Maastrichtse cultuurbeleid verzet.

De belangrijkste observaties tijdens deze verkenningstocht zijn opgetekend in dit document. In de eerste paragraaf 'voor vertrek' wordt verslag gedaan van de belangrijkste uitgangspunten die het projectteam vooraf formuleerde in een poging om de juiste condities te scheppen voor de beginfase van radicale cultuurparticipatie. In de tweede paragraaf 'plaatsbepaling' wordt de inhoudelijke oogst van de stadsgesprekken nader toegelicht. Het is een overzicht van de belangrijkste thema's in het dagelijks leven van de deelnemers en de rol die kunst en cultuur daarin kunnen spelen. In de derde paragraaf 'tussentijds beraad' wordt inzage gegeven in de overwegingen van het projectteam bij de invulling van de terugkomdag, de afsluitende bijeenkomst van deze serie stadsgesprekken. De vierde paragraaf 'koers uitzetten' bevat een analyse van de groepsdynamiek tijdens de terugkomdag die bestond uit twee testsituaties waarin deelnemers aan de slag gingen met een specifiek thema. Tot slot wordt in de vijfde paragraaf de balans opgemaakt en worden enkele aanbevelingen gedaan voor de verdere uitwerking van radicale cultuurparticipatie in Maastricht.

- ¹ Pieter Akkermans is als 'Makelaar van de Tussentijd' betrokken bij de ontwikkeling van de Groene Loper in het projectgebied van de A2-tunnel in Maastricht. Lees meer op: www.makelaarsvandetussentijd.nl.
- ² Gemeente Maastricht (2015). Startnotitie: 'Cultuur, een rol van betekenis. Cultuuraagenda 2017-2020.' (p. 3)
- ³ In juni 2015 vonden dialoogsessies plaats met de volgende disciplines: amateurkunst, creatieve industrie, crowdsourced projecten en jongerencultuur, cultuurproductie, erfgoed en identiteit.
- ⁴ De term 'radicale participatie' wordt geïntroduceerd in de eerder genoemde startnotitie 'Cultuur, een rol van betekenis' van de gemeente Maastricht. (Zie o.a. pagina 4.)

Stadswandeling Daalhof, 4 juli © Hans van Eijnden

Stadswandeling Daalhof, 4 juli © Hans van Eijnden

Stadswandeling Wittevrouweveld, 8 juli © Hans van Eijnden

VOOR VERTREK

HET BEGIN VAN EEN GEZAMENLIJKE ZOEKTOCHT

De lat voor de *Stadsgesprekken Maastricht* lag hoog. Niet alleen was de verwachting dat het project inhoudelijke input voor het cultuurbeleid zou opleveren, maar ook dat het de basis zou leggen voor een meer radicale vorm van cultuurparticipatie. Radicaal omdat deze werkwijze veronderstelt dat de gemeente afscheid neemt van de traditionele rolverdeling tussen gemeente, culturele instellingen, professionals en burgers zonder precies te weten wat daar voor in de plaats komt. Dit vergt onderling vertrouwen en een flinke dosis lef van alle betrokken partijen. Eigenschappen die niet vanzelfsprekend zijn in de recente beleidsgeschiedenis. In de volle overtuiging dat burgers daadwerkelijk een serieuze gesprekspartner kunnen zijn bij de formulering en uitvoering van het cultuurbeleid, besloten Tout Maastricht en Van Eyck Mirror om de stadsgesprekken in te zetten als start van een proces van radicale cultuurparticipatie. Dit vanuit de gedachte dat een nieuwe werkwijze niet enkel op papier kan ontstaan, maar vooral via een proces van *trial-and-error* in de praktijk. Aan het projectteam de taak om de juiste condities te scheppen voor deze kwetsbare beginfase.

De eerste stap daartoe was een zorgvuldige formulering van de hoofdvraag. De wijze waarop burgers worden aangesproken is immers cruciaal voor het scheppen van de juiste verwachtingen. Reeds in de 'Kaderbrief 2014' wordt de relevantie van kunst en cultuur gezocht in de impact ervan op de directe leefomgeving van mensen.¹ Hiermee wordt kunst en cultuur expliciet in een ruimtelijk kader geplaatst. De initiële hoofdvraag 'welke creativiteit wilt u om u heen?'² van de gemeente, refereert aan dit vertrekpunt. Om in deze beginfase zo goed mogelijk aan te sluiten bij de beleevingswereld van burgers, koos het projectteam er echter voor om het onderzoek nog breder in te zetten. Door de vraag 'in wat voor stad wil jij wonen?' centraal te stellen werd het oorspronkelijke vertrekpunt in feite omgedraaid. Het plaatst namelijk de leefomgeving op de eerste plek en positioneert kunst en cultuur als een van de onderdelen daarvan. Met deze vraagstelling werd ingezet op een open gesprek – zonder de beperking van een formele definitie van cultuur als beleidsgebied – over aspecten die maken dat men zich verbonden voelt met en zorg draagt voor zijn directe omgeving. Een eerste noodzakelijk stap om tot inhoudelijke aanknopingspunten te komen voor een duurzame relatie tussen lokale overheid en burger.

Een tweede belangrijk uitgangspunt was het streven om een gesprek tussen burgers tot stand te brengen. Enerzijds om een weinig constructieve discussie te voorkomen waarbij burgers zich enkel lijnrecht tegenover de lokale overheid plaatsen. Anderzijds om burgers te verleiden om na te denken over hun eigen rol in (de ontwikkeling van) hun directe omgeving. Om mede-eigenaarschap te creëren is deze stap cruciaal. Het risico van participatietrajecten is dat men al snel verzandt in een relatief passieve houding met enkel een wijzende vinger naar medemens, gemeente of (culturele) instellingen. Door inwoners van Maastricht ervaringen met elkaar te laten delen wordt duidelijk dat de beleving van hun omgeving, en vormen van kunst en cultuur daarbinnen, van persoon tot persoon verschilt. Wat de een als vervelend ervaart, kan zijn buurman juist als kwaliteit zien. Nationaliteit, levensfase, geloof en levensloop zijn enkele aspecten die iemands perceptie in sterke mate bepalen. Juist deze veelheid aan verhalen en betekenissen is een kwaliteit van het publieke domein. Het betekent dat een diverse groep mensen, ieder op zijn eigen manier, zich verbonden kan voelen met dezelfde wijk, buurt of straat. Het inzicht dat de stad bestaat uit fysieke en mentale ruimte die je met anderen deelt, is een noodzakelijke basisgedachte voor iedereen die deelneemt aan een radicaal participatietraject. Het lijkt wellicht een open deur, maar het is niet vanzelfsprekend dat deelnemers in staat zijn om naast hun persoonlijke belang aandacht te hebben voor de perspectieven van anderen. Door een gesprek tussen burgers te faciliteren hoopt het projectteam dat het denken in mogelijkheden, in plaats van onmogelijkheden, beklijft.

Tot slot nam het projectteam zich voor om daadwerkelijk een *stadsbrede* bevraging na te streven, waarbij de deelnemersgroep een zo goed mogelijke afspiegeling van de maatschappij is. Met een actieve werving van deelnemers en door de stadsgesprekken op locatie in vijf verschillende stadsdelen³ te laten plaatsvinden, hoopte het projectteam dit te bereiken. Daarnaast zou iedere deelnemer aangesproken worden als burger. Ook mensen die beroepsmatig geïnteresseerd waren in de stadsgesprekken, zoals wethouders, beleidsambtenaren en medewerkers van culturele instellingen, werden nadrukkelijk verzocht om hun professionele pet thuis te laten en aan te schuiven als een van de betrokken inwoners van Maastricht. Dit om iedere vorm van hiërarchie te voorkomen en de positie van alle deelnemers gelijkwaardig te houden.

Het inzicht dat de stad bestaat uit fysieke en mentale ruimte die je met anderen deelt, is een noodzakelijk basisgedachte voor iedereen die deelneemt aan een radicaal participatietraject.

1 Zie o.a.: Gemeente Maastricht (2014). 'Bijlagenboek Kaderbrief 2014.' (p. 36)

2 Zoals geformuleerd in het persbericht van de gemeente Maastricht (dd. 28 april 2015): 'Maastricht wil cultuurbeleid herijken. Discussiestuk wordt met de stad verder uitgewerkt en besproken.' (dd. 28 april 2015)

3 De *Stadsgesprekken Maastricht* vonden plaats in de volgende stadsdelen: Centrum (24 juni), Heer (27 juni), Malpertuis (1 juli), Daalhof (4 juli) en Wittevrouweveld (8 juli).

PLAATSBEPALING

CULTUUR ALS BLIKOPENER EN BRUGGENBOUWER

Elk stadsgesprek begon met een verkenningstocht: een oriëntatie op het culturele landschap in die specifieke buurt. Een theatermaker, met een side kick die woonachtig en/of werkzaam is in de buurt, voerde de deelnemers te voet langs geplande en ongeplande interventies in de (openbare) ruimte. Een standbeeld van twee wolven, een voortuin in gebruik als moestuin en heftige hartenkreten op gevels. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van situaties die onderweg aanleiding vormden voor een gedachtewisseling over wat creativiteit in de buurt zoal inhouden. Niet met als doel om tot waardeoordelen te komen, maar om de grote diversiteit aan verschijningsvormen en betekenissen van kunst en cultuur te ervaren. Situaties die de deelnemers alvast aan het denken zetten over kansen en dilemma's in hun leefomgeving. Op momenten ontstond er ook een bepaalde mate van saamhorigheid. Zo ontlokte de kreet "west side" op een muur de deelnemers in Malpertuis een gezamenlijke vertolking van het liedje 'Maria' uit de bekende musical en film *West Side Story*. Eens te meer werd duidelijk hoe verhalen een rol spelen in de perceptie en waardering van een plek.

Iedere verkenningstocht, tien in totaal, mondde uit in een poging tot plaatsbepaling – hoe ziet het formele en informele culturele landschap er eigenlijk uit? En waar in dit landschap positioneren de deelnemers zichzelf? – en een brainstorm over nieuwe mogelijkheden voor het culturele landschap van Maastricht. In gesprekken van een uur, die richting kregen door onderwerpen en suggesties die de deelnemers zelf op post-its hadden geschreven, legden ze gezamenlijk de kansen en dilemma's van kunst en cultuur in hun leefomgeving bloot. De gesprekken kenmerkten zich door een levendige dynamiek; van diep gewortelde frustraties tot een lofzang op de stad. Leden van het projectteam traden hierbij op als neutrale gespreksleider en poogden de discussiepunten steeds weer te verbinden aan de hoofdvragen: in wat voor stad wil jij wonen? Hoe kunnen kunst en cultuur daar aan bijdragen? Wat is daarvoor nodig? En wat draag je zelf bij aan het realiseren daarvan?

Alle resultaten overziend is het met name bijzonder om te constateren dat ondanks de totaal verschillende groepen, omgevingen, gidsen en dynamiek bij elk gesprek min of meer dezelfde thema's ter sprake kwamen. Het belang van deze thema's, die raken aan essentiële maatschappelijke waarden en dwars door verschillende beleidsterreinen heen snijden, wordt dus breed gevoeld in de stad. Dat burgers daarin ook een rol voor kunst en cultuur zien weggelegd en dus zelf de intrinsieke waarde daarvan herkennen en benoemen, is hoopgevend. Ze onderschrijven daarmee het vermogen van kunst en cultuur om wezenlijk bij te dragen aan de basisvoorwaarden voor een duurzame samenleving. Hieronder zijn de onderwerpen die het meest zijn besproken tijdens de stadsgesprekken, in willekeurige volgorde op een rij gezet. Hierbij is het van belang om te vermelden dat de toelichting zo dicht mogelijk bij de uitleg van de deelnemers blijft. De omschrijvingen zijn geen poging om alle dimensies van de thema's uit te werken, maar concentreren zich juist op de essentie van de opvattingen van de deelnemers.

— VEILIGHEID

De relatie tussen 'veiligheid' en creativiteit werd opvallend vaak gelegd, waarbij veiligheid op twee manieren werd uitgelegd. Voor sommigen betekende dit de

veiligheid in een buurt, zodat bewoners ook 's avonds alleen over straat durven te gaan. De nadruk lag niet zozeer op de feitelijke veiligheid, zoals de hoeveelheid criminaliteit, maar meer op de zorg die wordt besteed aan de fysieke leefomgeving waardoor het als veilig wordt ervaren. De deelnemers benoemden kunst in de openbare ruimte als een van de middelen die ingezet kan worden om het gevoel van veiligheid in een buurt te vergroten. Denk aan muurschilderingen in een voorheen donkere betonnen tunnel. Voor anderen ging 'veiligheid' over het waarborgen van een omgeving waarin men kwetsbaar kan zijn en contact durft te maken met anderen. In beide benaderingen gaat het vooral om het creëren van mentale ruimte, de ervaring van veiligheid, die iedereen de gelegenheid biedt om deel te nemen aan het stedelijk leven. Veiligheid en creativiteit werden gezien als elkaar versterkende factoren in het publieke domein: creativiteit draagt bij aan veiligheid en veiligheid draagt bij aan creativiteit. Oftewel, creativiteit als voorwaarde voor een fysieke leefomgeving die prettig aanvoelt versus veiligheid die de ruimte voor expressie van het individu vergroot.

— VRIJHEID

Ook 'vrijheid' kreeg een tweeledige betekenis in de gesprekken. Om te beginnen ging het over individuele vrijheid om te handelen, waarbij het – net als bij de eerder genoemde veiligheid – gaat om het scheppen van een vertrouwde omgeving waarin mensen, ieder met zijn eigen achtergrond, naast elkaar kunnen bestaan. Voorwaarde hiervoor is wederzijds respect en tolerantie, en juist daarin kunnen kunst en cultuur een rol van betekenis spelen. Het was opvallend dat met name de jonge deelnemers dit punt ter sprake brachten en daarbij de noodzaak van duidelijke kaders benadrukten. Dit in tegenstelling tot het concept 'a playful city' dat door enkele oudere deelnemers werd aangehaald als symbool voor de vrijheid om juist buiten de bestaande kaders te treden. Ook de stelling 'een dynamische stad moet onrust zaaien' heeft hier betrekking op. Beide uitspraken zijn illustratief voor de behoefte aan het verrassende en onverwachte in Maastricht. Een stad waarin jaarlijks grote evenementen als André Rieu op het Vrijthof kunnen bestaan naast kleinschalige, spontane en in positieve zin ontregelende activiteiten. Het is een pleidooi om de teugels soms volledig te laten vieren, zodat vernieuwing de kans krijgt om te groeien. Voor beide vormen van vrijheid ligt de moeilijkheid in het vinden van een balans tussen grenzen en grenzeloosheid.

— AUTHENTICITEIT

Er werd op twee schaalniveaus over 'authenticiteit' gesproken: de eigenheid van het individu en die van een buurt. In beide gevallen kwam authenticiteit ter sprake als pleidooi om meer aandacht te hebben voor unieke kwaliteiten. Op individueel niveau door mensen aan te moedigen hun eigen kracht en passie, bijvoorbeeld voor kunst en cultuur, te delen met anderen. Op stadsniveau door in de aanpak per buurt meer oog te hebben voor de verschillen, zodat zorgvuldiger ingezet wordt op de specifieke kwaliteiten van iedere buurt. In beide gevallen gaat authenticiteit over het accentueren en het 'vieren' van de diversiteit in de stad. In dit kader werd ook de opmerking gemaakt dat iedere buurt de moeite waard is en een minder centrumgerichte werkwijze gehanteerd zou moeten worden bij het initiëren van activiteiten en evenementen.

— VERBONDENHEID

Misschien wel de meest herhaalde wens was om de onderlinge 'verbondenheid' tussen verschillende mensen in de stad te vergroten, waaronder tussen jongeren en ouderen, tussen 'sjengen' en studenten, tussen burgers en professionals, tussen verschillende culturen en tussen verschillende disciplines. Hierbij gaat het om het herkennen, accepteren en zo mogelijk op waarde schatten van 'de ander'. Dit resulteert in prettig en waardevol 'samenleven'. Respecteren dat verschillende groepen naast elkaar bestaan is één, maar wanneer er een wisselwerking tot stand komt tussen verschillende groepen, ontstaat er pas echt een interessante dynamiek in de stad. De deelnemers zagen hier een specifieke rol weggelegd voor culturele instellingen als bruggenbouwers en als aanjagers om mensen uit hun comfortzone te halen en in aanraking te brengen met anderen.

— OPENHEID

Ook werd er veelvuldig een vurig pleidooi gehouden voor het vergroten van de 'openheid' van kunst en cultuur in de stad. De deelnemers wilden graag eenvoudiger toegang krijgen tot de kennis van professionals en instellingen. Bijvoorbeeld door meer gerichte uitleg bij tentoonstellingen in musea. Nu is de drempel om binnen te stappen bij bijvoorbeeld musea voor mensen die in het dagelijks leven niet veel in aanraking komen met kunst en cultuur vaak te hoog. Maar ook in praktische zin door de tarieven van cursussen, voorstellingen, tentoonstellingen en andere culturele activiteiten beter aan te laten sluiten bij het inkomen van een grotere groep burgers. Het ging de deelnemers dus niet om het aanpassen en versimpelen van het aanbod zelf, maar om het vereenvoudigen van de toegang tot het aanbod.

— ZELFREGIE

De term 'zelfregie' kwam wellicht het minst expliciet tot uiting in de gesprekken, maar was impliciet misschien wel het belangrijkste thema voor de deelnemers. In ieder geval het thema dat de meeste emoties losmaakte. Het belang van vrijwilligers en burgers die zelf het heft in handen nemen werd veelvuldig aangehaald. Op buurtniveau zijn het met name deze informele culturele infrastructures die het verschil maken voor een grote groep mensen. De activiteiten die hier uit voortkomen werden door velen als zeer waardevol ervaren. Bijvoorbeeld de gratis vioolklas in Wittevrouwenveld geeft kinderen uit een kwetsbaar milieu de kans om boven zichzelf uit te stijgen. Door de bezuinigingen staan veel van dit soort initiatieven echter onder druk. De discussies resulteerden daarom verschillende keren in een emotionele oproep aan de gemeente om de waarde van de informele culturele infrastructuur in wijken niet te onderschatten. Het dringende advies was om met name de invulling van initiatieven die gericht zijn op empowerment van buurtbewoners, of dit nu ouderen zijn of kinderen, aan de buurt zelf over te laten.

— DUURZAAMHEID

Het thema 'duurzaamheid' hangt nauw samen met het bovengenoemde thema 'zelfregie'. Een grote frustratie van de deelnemers zat in het feit dat initiatieven die met veel zorg en liefde voor de omgeving en medemens zijn opgestart, dreigen te verdwijnen door het wegvallen van de financiële ondersteuning. De vrees is dat in plaats daarvan weer nieuwe kortetermijnprojecten opgestart worden of nog erger, dat er helemaal niks voor in de plaats komt met sociale kaalslag tot gevolg. In een tijd waarin de nationale politiek de mond vol heeft van de participatiemaatschappij, is het cruciaal om ook langetermijninvesteringen op buurtniveau te doen. De continuïteit van de informele culturele infrastructuur moet gewaarborgd worden. De stad moet voortbouwen op draagvlak dat er is en niet steeds opnieuw beginnen. Daarvoor is het van belang om de bestaande initiatieven op buurtniveau in kaart te brengen.

— EDUCATIE

Er bestond grote eensgezindheid over het belang van 'educatie'. Enerzijds omdat vaardigheden om te verbeelden voor ieder mens een verrijking zijn en in belangrijke mate bijdragen aan het empathisch vermogen van een individu. Met name groepen die niet zondermeer toegang hebben tot kunst en cultuur zouden in ieder geval op school kennis moeten maken met de kracht van de verbeelding. Anderzijds was er een roep om meer educatie waarbij mensen de kans krijgen om zich verder te ontwikkelen. Zonder direct de behoefte te hebben om professioneel kunstenaar of muzikant te worden, is het voor de persoonlijke groei van mensen waardevol om naar buiten te kunnen treden met uitingen van creativiteit en om vaardigheden verder te ontwikkelen. Ook in deze context werd opgemerkt dat de tarieven van kunsteducatie vaak veel te hoog zijn.

— COÖPERATIEF

Er waren ook interessante momenten waarop de deelnemers het buurtniveau ontstegen en gezamenlijk nadachten over meer 'coöperatieve' modellen op een groter schaalniveau. Hierbij werden samenwerkingen genoemd in onder andere de Euregio, tussen culturele instellingen en tussen verschillende disciplines en vaardigheden. Aanleiding hiervoor was de gedachte dat het bouwen van bruggen kan leiden tot vernieuwende vormen van kunst en cultuur, in lijn met het eerder genoemde concept van 'a playful city'.

Hoewel de gesprekken zich in deze fase van plaatsbepaling hoofdzakelijk richtten op de positie die de deelnemers zelf innemen in het culturele landschap, werden al enkele concrete uitspraken gedaan over voorwaarde schepende acties die de samenleving zou moeten bewerkstelligen om bovenstaande maatschappelijke waarden te versterken:

— RUIMTE BIEDEN

Hierbij gaat het enerzijds over het letterlijk bieden van ruimte in de vorm van huisvesting. Leegstand, al dan niet tijdelijk, zou benut kunnen worden voor diverse creatieve invullingen en pilotprojecten. Anderzijds gaat het over het figuurlijk bieden van ruimte in de vorm van meer beslissingsruimte op buurtniveau, zodat burgers de mogelijkheid krijgen om eigen ideeën en ambities te verwezenlijken en te continueren.

— FINANCIËEL ONDERSTEUNEN

De informele culturele infrastructuur is van grote sociale waarde op buurtniveau. We zouden tot een investeringsmodel moeten komen, waarmee de continuïteit van deze infrastructuur wordt gewaarborgd.

— ACTIEF BENADEREN

Om het bereik van kunst en cultuur te vergroten is het noodzakelijk dat de 'formele partijen', als de gemeente en culturele instellingen, voortdurend in contact staat met de 'informele partijen' in de verschillende wijken. Het actief benaderen van burgers, al dan niet via een vast aanspreekpunt op buurtniveau, zal op de lange termijn de betrokkenheid van burgers vergroten en de samenwerking versterken.

Een veilige, vrije, authentieke, verbonden, open, zelf geregisseerde, duurzame, lerende en coöperatieve stad. Dat is kort samengevat de stad waarin de deelnemers van de *Stadsgesprekken Maastricht* graag willen wonen. Dat de deelnemers de rol van kunst en cultuur in dit landschap zien als middel om ieders blik steeds weer te openen en om bruggen te bouwen, biedt een veelbelovende basis voor een traject van radicale cultuurparticipatie. Het is een waardevolle bevestiging dat cultuur gezien wordt als een van de bouwstenen van onze maatschappij. Iets wat tegenwoordig niet vanzelfsprekend lijkt voor iedereen.

Stadsgesprek Heer, 27 juni 2015 © Hans van Eijnden

Terugkomdag op de Van Eyck Academie 11 juli © Hans van Eijnden

Terugkomdag op de Van Eyck Academie 11 juli © Hans van Eijnden

TUSSENTIJD'S BERAAD

HET REGISSEREN VAN GROEPSDYNAMIEK

De oogst die de tien stadsgesprekken hebben opgeleverd is boven verwachting. Tegelijkertijd maant het tot gepaste bescheidenheid. Het zijn veelomvattende begrippen, waarvan de betekenis niet eenvoudig is vast te stellen. Bovendien wordt de mate waarin deze eigenschappen verankerd zijn in de stad in iedere wijk en zelfs door iedere persoon anders ervaren. Het is echter de vraag of dat erg is. Het belangrijkste is dat burgers hierover in gesprek blijven met elkaar, zodat deze kernwaarden van de maatschappij bij iedereen op het netvlies blijven staan. Dat dit gelukt is tijdens de stadsgesprekken is in ieder geval al een grote winst. Maar hoe nu verder? Van begin af aan was het de bedoeling om deze serie stadsgesprekken af te sluiten met een zogeheten 'terugkomdag'. Vooraf niet precies wetende in welke vorm, maar in de overtuiging dat er minstens twee fasen doorlopen moesten worden om van een ware testcase voor radicale participatie te kunnen spreken. Het doel was om dieper op de oogst in te gaan en burgers ervan te doordringen dat het echt om een gezamenlijk traject gaat waarbij hun input en initiatieven uiterst serieus worden genomen. Naast de inhoudelijke oogst, legden een aantal andere observaties tijdens de stadsgesprekken een belangrijke basis voor de terugkomdag. Om te beginnen heeft het projectteam ervaren dat de vervolgstap zich pas echt uitkristalliseert gedurende het proces. De terugkomdag kreeg pas een goede vorm en invulling toen een groot deel van de stadsgesprekken al had plaatsgevonden. Een globaal idee was al eerder besproken, maar pas toen de contouren van het gezamenlijke vertrekpunt – de bovengenoemde maatschappelijke thema's – zichtbaar werden, ontstond er een helder beeld van de te nemen vervolgstap. Dit vereist geduld, het vertrouwen dat iedere fase ergens toe leidt én de flexibiliteit om de oorspronkelijke plannen voor de volgende fase te herzien.

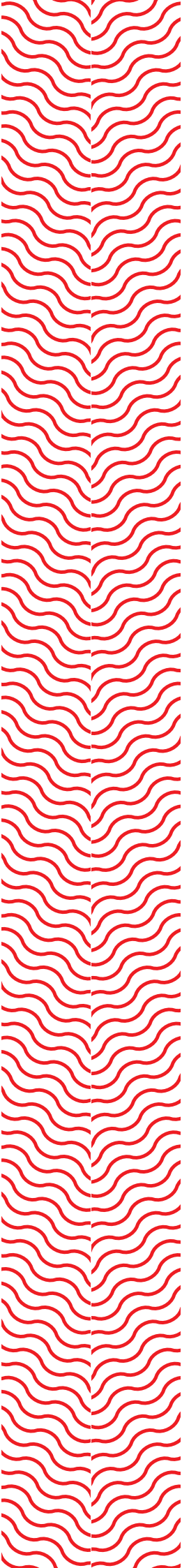
Het belangrijkste voortschrijdende inzicht tijdens de stadsgesprekken was dat het slagen van (culturele) initiatieven grotendeels afhankelijk is van specifieke personen. Zo zijn niet enkel de personen die zich openlijk mengen in de discussies en vaak op de voorgrond treden, maar ook de stille krachten die achter de schermen bergen werk verzetten cruciaal voor het functioneren van een informele culturele infrastructuur. Naast de inhoudelijke thema's heeft het projectteam dan ook nog een tweede type oogst uit de stadsgesprekken gehaald. Enkele doorslaggevende rollen met specifieke eigenschappen zijn gedestilleerd uit de karakters die aanwezig waren tijdens stadsgesprekken en die ter sprake kwamen in de anekdotes van deelnemers (zie tabel 1).¹ Uit de stadsgesprekken bleek dat wanneer een groep is samengesteld uit een gunstige combinatie van karakters, er een ongelooflijk sterke en duurzame kracht ontstaat die daadwerkelijk het verschil maakt in een wijk. Voor de terugkomdag vormde dit het centrale vertrekpunt.

Tot slot bleek de aanwezigheid van een neutrale gespreksleider in deze fase van het participatietraject essentieel. Iemand die de focus van het gesprek kan bewaken en er voor kan zorgen dat iedereen wordt gehoord. Ook burgers zijn nog zoekende wat precies van hen wordt verwacht en wat zij zelf kunnen en willen bijdragen aan het cultuurbeleid. Het is echter wel van belang om hier te vermelden dat een dergelijke gespreksleider idealiter zo snel mogelijk overbodig wordt. Dat zou namelijk betekenen dat alle betrokken partijen er zelf van doordrongen zijn dat ze samen voor de taak staan om er met elkaar uit te komen. In deze beginfase, de start van een nieuwe werkwijze waarbij iedereen nog zoekende is naar zijn eigen rol, is een mediator echter gewenst.

¹ Deze lijst met rollen is hoofdzakelijk gebaseerd op de dynamiek en verhalen van de Stadsgesprekken Maastricht. Ter inspiratie is geput uit lezingen van Klaus Overmeyer (Studio Urban Catalyst) en Ester van de Wiel (ontwerper publieke ruimte) over rollen in participatieve projecten. Mogelijk kan deze lijst aangescherpt en uitgebreid worden met behulp van meer praktijkervaring en bestaande literatuur.

ROL:	EIGENSCHAPPEN:
Kapitein	— visionair — lange termijn visie — spreekt de taal van alle betrokken partijen — leider — kan motiveren en delegeren — heeft kennis — vertrouwenwekkend — ervaren — durft (moeilijke) keuzes te maken — durft eisen te stellen Let op: — in ieder proces noodzakelijk — kan niet zonder stuurman
Stuurman	— realistisch denkvermogen — bewaakt kwaliteit en proces — contact met alle betrokken partijen — financieel beheer — mediator — nuchter — loyaal — zelfbewust Let op: — in ieder proces noodzakelijk — kan niet zonder kapitein
Nar	— kritisch — slim — ontregelaar — lef — empathisch — offensief — ‘underdog’ positie (blijft er altijd een beetje buiten) — reactief in plaats van actief
Pionier	— goed geïnformeerd / weet wat er speelt — ondernemend — sterke visie — activerend — eigenzinnig — vrije geest — idealist — heel veel energie (niet te stoppen) — neemt risico’s / begeeft zich op ongebaande paden
Verzamelaar	— goede mensenkennis — diplomatiek — loyaal — geduldig — verbinden — goed in netwerken — kan zich dienstbaar opstellen — spin in het web
Klusser	— vakman — is constructief — harde werker — teamspeler — gaat er helemaal voor — praktisch — oplossingsgericht
Genieter	— open blik — nieuwsgierig — waardering voor kunst en cultuur — ondersteunend
Woordvoerder	— lef — diplomatiek — treed graag naar buiten / staat graag in het middelpunt — identificeert zich volledig met het project — goede communicatieve vaardigheden — is bestand tegen een stootje — contact met alle betrokkenen / belangrijke partijen

Tabel 1: Rollen die van belang zijn in een proces van ‘radicale participatie’, gebaseerd op specifieke karakters in anekdotes van de Stadsgesprekken Maastricht.

KOERS UITZETTEN

DE WEG NAAR VERNIEUWING

Tijdens de tien stadsgesprekken is inzicht verkregen in de elementen die de deelnemers het belangrijkste vinden in hun leefomgeving. De thema’s getuigen van een grote mate van commitment van burgers bij de stad. Tegelijkertijd werd duidelijk dat ook zij zoekende zijn op welke manier ze een actieve rol kunnen innemen in het culturele landschap en wat ze daar-bij kunnen verlangen van de lokale overheid. Een noodzakelijke vervolg-stap was daarom om het ‘koers uitzetten’ zelf als proces centraal te stel-len. De terugkomdag was daarom gericht op deze gezamenlijke zoektocht naar de benodigde rollen en bijbehorende verantwoordelijkheden, als essentiële voorwaarde voor het formuleren van stippen aan de horizon. Er werden twee testsituaties opgezet, waarbij de deelnemers – personen die al eerder meededen aan de stadsgesprekken – aan de slag gingen met een van de maatschappelijke thema’s: vrijheid en veiligheid. De modera-tors waren enkel aanwezig om het gesprek vlot te trekken waar nodig en het projectteam observeerde de groepsdynamiek.

Het werd al snel duidelijk dat de weg vooruit niet eenvoudig is. Het verdelen van de rollen was een proces op zich en nam aardig wat tijd in beslag. Een discussie over de eigenschappen van de verschillende rollen maakte al in een vroeg stadium duidelijk dat ieders persoonlijke kader de verwachtingen en de interpretatie van de rollen in sterke mate beïnvloed-de. Er volgde een zoektocht naar een rolverdeling waarin iedere deelne-mer zich het meest herkende. Hierbij kwamen vragen naar voren als: hoe trefzeker kiest iedereen een rol? Hoe goed kent iedereen zichzelf en welke invloed heeft de groepsdruk op een dergelijke keuze? En wat als er geen natuurlijke leider is, zoals bij een groep waar de kapiteins-rol over bleef? Of als twee sterke persoonlijkheden juist dezelfde rol willen? De modera-tors poogden de groepen zo goed mogelijk door deze dilemma’s heen te loodsen. Om de boot goed te laten varen is een goed georganiseerde be-manning immers vereist. Zodra geschakeld werd naar de inhoud, kregen beide kapiteins het al snel zwaar met het in het gareel houden van hun bemanning. Veel deelnemers vielen al snel uit hun rol en bleven hangen in hun persoonlijke frustraties over de stad, die niet altijd direct verband hielden met het centrale thema van de groep. Deze storm ging uiteindelijk liggen, maar beide boten lagen in de loop van de dag nog altijd stuur-loos in het water. Gaande weg, met hulp van de moderators, groeiden de kapiteins in hun rol en bij tijden ontstond er een meer constructieve groeps-dynamiek en gerichte discussie. Maar op een onoplettend ogenblik was er bij een van de groepen ineens sprake van muiterij. De bemanning keerde zich tegen hun kapitein en zette een tegendraadse koers in. Mede door de tijdsdruk van het dagprogramma, was de stap naar het uitzetten van een heldere, gezamenlijk koers voor beide groepen nog een brug te ver.

Dit is in een notendop de groepsdynamiek die ontstond tijdens de terugkomdag. De dag was ingezet als vereenvoudigd experiment waarin burgers daadwerkelijk de touwtjes in handen kregen om tot beleidsuit-gangspunten te komen voor een specifiek thema in relatie tot kunst en cultuur. Zoals gezegd, het doel was niet om daadwerkelijk tot beleidspun-ten te komen, maar om te observeren wat het delen van een dergelijke verantwoordelijkheid teweeg brengt in een groep waarin de rolverdeling niet bij voorbaat vast staat. Het was een boeiende dag met als belangrijk-ste les dat het complex is om gezamenlijk een koers uit te zetten als de verwachtingen, belangen en wensen van de deelnemers nog alle kanten uit gaan. De meerwaarde van het rollenspel was dat alle deelnemers kon-den ervaren dat zo lang mensen niet vol overtuiging hun positie innemen én de bijbehorende verantwoordelijkheden nemen, de groep als geheel maar moeizaam vooruit komt. Een groot aantal deelnemers wist bijvoor-beeld haarfijn uit te leggen wat er moest veranderen in de stad, maar vervolgens wilde eigenlijk niemand de kapiteinsrol oppakken. Uiteindelijk leken beide groepen vooral door de bijdrage van de nar vooruit te komen, omdat deze als advocaat van de duivel in staat was om de discussie op scherp te zetten. De stadsgesprekken hebben aangetoond dat het mogelijk is om met burgers op een hoog abstractieniveau over de stad te spreken, waarbij ze in staat zijn om zich te verplaatsen in de positie van anderen. Het uitschakelen van persoonlijke emoties blijft echter lastig en maken de groepsdynamiek kwetsbaar. Het is noodzakelijk om het proces van ‘koers uitzetten’ op te delen in behapbare stappen. De terugkomdag was daartoe een eerste experiment, dat zeker nog navolging verdient.

De stadsgesprekken hebben aangetoond dat het mogelijk is om met burgers op een hoog abstractieniveau over de stad te spreken, waarbij ze in staat zijn om zich te verplaatsen in de positie van anderen. Het uitschakelen van persoonlijke emoties blijft echter lastig en maken de groepsdynamiek kwetsbaar.

CONCLUSIES

CONDITIES VOOR 'RADICALE PARTICIPATIE'

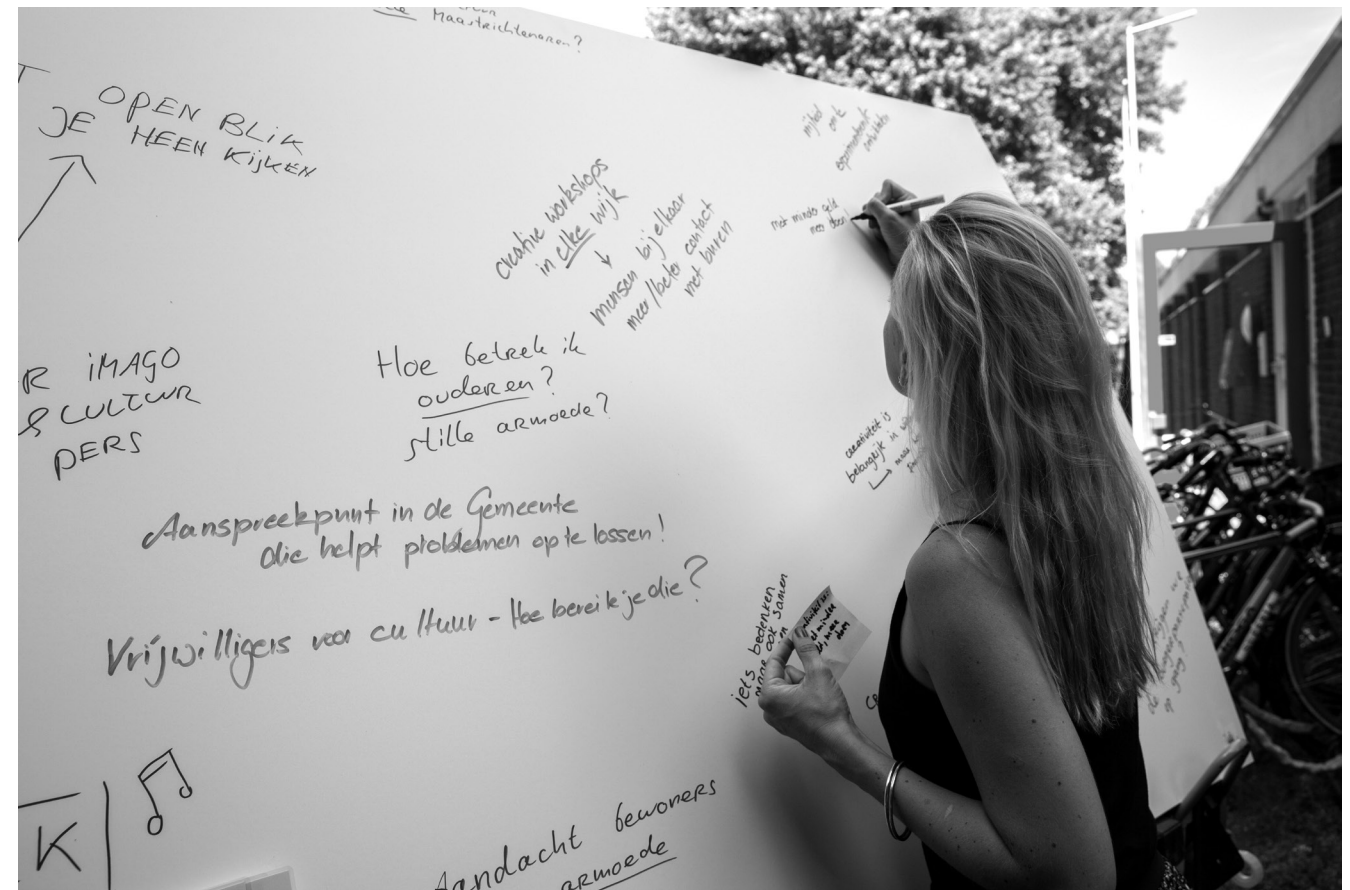
Zoals gezegd, de lat voor de *Stadsgesprekken Maastricht* lag hoog. Daadwerkelijk samen met de stad het beleid schrijven is een ambitie die vele malen hoger inzet dan de welbekende inspraak. Dit laatste gaat meestal over het creëren van draagvlak voor uitgangspunten die door de gemeente zelf zijn geformuleerd. Radicale participatie verschilt wezenlijk van deze aanpak doordat de betrokkenheid van andere partijen, zoals burgers en culturele instellingen, al veel eerder in het proces tot stand komt, namelijk in de fase waarin de uitgangspunten nog geformuleerd moeten worden. Wat dit precies betekent voor zowel de inhoud van het beleid als de positie van alle betrokken partijen is nog maar ten dele te overzien. Maar naar aanleiding van deze testcase voor radicale participatie in de context van het cultuurbeleid zijn al wel enkele voorzichtige conclusies te trekken.

In de eerste plaats is met dit experiment onderstreept dat radicale participatie alles behalve de weg van de minste weerstand is. Als de gemeente dit werkelijk serieus neemt, dan ontkomt ze er niet aan om zich over te geven aan een wezenlijk andere bestuursstijl waarin ze niet per definitie de kapiteinsrol heeft. De stadsgesprekken tonen aan dat een dergelijk proces organiseren en volgen behoorlijk complex is. Het is mens eigen om snel te vervallen in vertrouwde kaders en rolverdelingen, wat vaak resulteert in een afschuifcultuur. Deze nieuwe werkwijze verlangt echter dat korte metten wordt gemaakt met dergelijke gewoontes en vooraannames. Radicale participatie kan werken, maar alle betrokken partijen moeten zich dan terdege realiseren wat ze zich op de hals halen. Ze zullen samen in die boot moeten stappen, de stuurlaars overwinnen en de stormen doorstaan. De gemeente moet het lef hebben om twijfel toe te laten en te zeggen 'misschien weten wij het ook niet'. Daar staat tegenover dat burgers, culturele instellingen en andere actoren moeten accepteren dat de gemeente ook zoekende is. Ze moeten inzien dat ze hiermee een enorme kans krijgen om mede vorm te geven aan hun stad, maar dat dit niet vrijblijvend is en dus een grote verantwoordelijkheid met zich mee brengt. Kortom, radicale participatie verlangt van alle betrokken partijen het vermogen om te luisteren, om door taalbarrières heen te breken, om frustraties te analyseren, om niet alleen initiatief te tonen maar ook de verantwoordelijkheid daarvoor te nemen, om het volste vertrouwen te hebben in elkaars intenties, om een dynamische planning te hanteren en om door te gaan, zelfs als dit betekent dat er lange tijd met tegenwind stroomopwaarts gepeddeld moet worden.

Een andere belangrijke observatie is dat radicale participatie met name in de beginfase een zeer actieve en vasthoudende benadering van alle burgers vraagt. Ondanks een actieve werving van deelnemers en het aanspreken van lokale netwerken in wijken, heeft het projectteam een deel van de bevolking niet weten te bereiken. De totale opkomst was in aantallen boven verwachting goed, maar de gemiddelde leeftijd lag nu rond de vijftig jaar. Voor het eventuele vervolg is een gedifferentieerde benadering van verschillende leeftijden, culturen, et cetera absoluut noodzakelijk. Het streven zou moeten zijn dat, in ieder geval in de beginfase, alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd zijn in het participatietraject.

Een laatste aandachtspunt is dat in het traject van radicale participatie niet enkel de dialoog tussen lokale overheid en burgers moet plaatsvinden en parallel daar aan tevens gesprekken tussen de lokale overheid en culturele instellingen. De gemeente behoudt daarmee automatisch de leidende positie, terwijl het er juist om gaat dat de verschillende actoren het culturele landschap gezamenlijk vormgeven. In de stadsgesprekken is gebleken dat vanuit het perspectief van burgers de informele culturele infrastructuur net zo belangrijk is als de formele culturele infrastructuur van onder andere musea, cursus- en onderwijsinstellingen. Het is dus zaak om de essentiële waarde van beide type infrastructuren te onderkennen en in te zien dat het culturele landschap beide nodig heeft. In de eerste plaats als op zichzelf staande structuren, maar die daarnaast de dialoog aan moeten gaan op punten waar ze elkaar versterken. Hierbij spreekt de driehoek die Thijs Adams, voormalig directeur Algemeen Cultuurbeleid, enkele jaren geleden al schetste voor het kunstbeleid tot de verbeelding, waarin de drie actoren in het culturele landschap – overheid en deskundigen aan de top, kunstenaars links onderaan en het publiek rechts onderaan – een gelijkwaardige relatie nastreven. Deze wederkerigheid tussen alle partijen in het culturele landschap is cruciaal voor het vervolgtraject.

Het is dus zaak om de essentiële waarde van beide type infrastructuren te onderkennen en in te zien dat het culturele landschap beide nodig heeft. In de eerste plaats als op zichzelf staande structuren, maar die daarnaast de dialoog aan moeten gaan op punten waar ze elkaar versterken.

Verzameling ideeën over creativiteit in de stad, Malpertuis 1 juli © Hans van Eijsden

De stadsgesprekken begonnen met als doel om te ontrafelen welke thema's er spelen in het dagelijks leven van burgers en om tegelijkertijd enkele kansen en dilemma's bloot te leggen in een traject van radicale cultuurparticipatie. Tout Maastricht en Van Eyck Mirror hopen met deze testcase voldoende basis gelegd te hebben voor een vervolgtraject met de ambitie om een dergelijke werkwijze meer structureel in te zetten in de beleidsvorming en -uitvoering in Maastricht. Een criticus zou kunnen zeggen: waarom al die moeite doen? Wat pleit er eigenlijk voor een meer radicale vorm van participatie? Tout Maastricht en Van Eyck Mirror zijn er van overtuigd dat een samenleving die het gewend is om samen te werken en elkaar serieus te nemen, sterker en flexibeler is dan ooit. Bovendien is het mogelijk om het beleid beter en sneller aan te laten sluiten op maatschappelijke tendensen, doordat formele en informele structuren nauw verweven zijn met elkaar. Het leidt tot een gemeenschap waarin ieder individu voor vol wordt aangezien en de mogelijkheid krijgt om zijn eigen positie te bepalen. Kortom, een samenleving waarin alle lagen van de bevolking vol zelfvertrouwen de toekomst tegemoet treden. En als we de redenering van Eberhard van der Laan, burgemeester van Amsterdam, volgen in zijn vraagstelling voor de Nationale Wetenschapsagenda, zorgt zelfvertrouwen er voor dat mensen gelukkiger zijn, tot betere oplossingen komen voor problemen en fijner met elkaar omgaan.¹ Het is dus in het belang van de hele samenleving dat wordt ingezet op radicale participatie. Dit vergt niet alleen commitment van alle partijen, maar ook een forse investering in tijd en geld in de verdere vormgeving van het proces. De totstandkoming van een nieuwe rolverdeling en bestuursstijl is dusdanig complex, dat alle consequenties onmogelijk van te voren te overzien zijn. Op vergelijkbare wijze waarop de stadsgesprekken zijn ingezet, via een traject van *trial-and-error*, zal gezamenlijk gebouwd moeten worden aan een duurzame infrastructuur voor een vitale, toekomstbestendige stad. Een stad die bol staat van levende verhalen, mede gevoed door kunst en cultuur, wordt nooit star en verrijkt ieders leven.

¹ Zie: <http://www.wetenschapsagenda.nl/video/eberhard-van-der-laan/>.

COLOFON

Uitgegeven door Van Eyck, Meervoudig instituut voor beeldende kunst, ontwerp en reflectie in opdracht van de gemeente Maastricht, september 2015

Projectteam Stadsgesprekken Maastricht:

TOUT MAASTRICHT:
onder leiding van Jaap van Royen

VAN EYCK MIRROR:
onder leiding van Rebekka Straetmans

PROJECTLEIDER:
Karin van Leeuwen

REPORTER:
Kirsten Rietbergen

OBSERVATOR EN AUTEUR:
Martine Zoeteman, Stadsvogels

MEDEWERKERS:
Sammie Pierik, Mart Mooren & Geerte Courtens

CREATIEVE GIDSEN:
José Schuringa & Rufus Hegeman

SIDEKICKS:
Frans Hermans, Wiel Eggen, John Martin,
Ed Silanoe & Manon Pachten

GESPREKSLEIDERS TERUGKOMDAG:
George Vogelaar, Tim van Wanroij & Bart Cosijn

CATERING:
Het Landhuis onder leiding van Bart Dekker

FOTOGRAAF:
Hans van Eijssen

FILM:
Richard Dols, VOYART films

ONTWERPER:
Meeus ontwerpt

DRUKKER:
Charles Nypels Lab, Van Eyck

Met dank aan alle deelnemers.

> **BEKIJK HIER DE FILM VAN
DE STADSGESPREKKEN**

BRONNEN

Voor dit essay is uitvoerig geput uit de volgende bronnen:
— Documentatie, waaronder schriftelijke verslagen, video- en fotomateriaal, van de *Stadsgesprekken Maastricht* die in juli 2015 werden georganiseerd door Tout Maastricht en Van Eyck Mirror in opdracht van de gemeente Maastricht. Deze documentatie is op verzoek in te zien bij Tout Maastricht en Van Eyck Mirror.

Verder zijn de volgende beleidsstukken geraadpleegd:
— Brief Minister Bussemaker (2015). 'Ruimte voor cultuur. Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020.' Te downloaden via: http://www.cultuur.nl/upload/documents/tinymce/Ruimte_voor_cultuur_Uitgangspunten_cultuurbeleid_2017-2020.pdf
— Raad voor Cultuur (2015). 'Agenda Cultuur. 2017-2020 en verder.' Te downloaden via: <http://www.cultuur.nl/upload/documents/tinymce/Agenda-Cultuur.pdf>
— Gemeente Maastricht (2015). Startnotitie: 'Cultuur, een rol van betekenis. Cultuuragenda 2017-2020.' (versie 31 maart 2015) Te downloaden via: http://www.gemeentemaastricht.nl/fileadmin/files/GeMa/Doc/05_BenO/Nota_Cultuur_2015.pdf
— Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2015). Erik Schrijvers, Anne-Greet Keizer en Godfried Engbersen (red.). 'Cultuur herwaarderen.' Te downloaden via: http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-verkenningen/V30_web_Cultuur_herwaarderen.pdf
— Raad voor Cultuur (2014). 'De Cultuurverkenning. Ontwikkelingen en trends in het culturele leven in Nederland.' Te downloaden via: http://www.cultuur.nl/upload/documents/tinymce/De_Cultuurverkenning.pdf
— Verslag 'Cultuurdebat Maastricht: kies voor de stad', dat plaatsvond op 17 december 2014. Te downloaden via: <http://www.cultuur.nl/upload/documents/tinymce/Verslag-Cultuurdebat-Maastricht-17-december.pdf>
— Ministerie van BZK (2013). 'De doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving.' Te downloaden via: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/publicaties/2013/07/09/kabinetsnota-doe-democratie.html>
— Gemeente Maastricht (2014). 'Kaderbrief 2014.' Te downloaden via: http://www.gemeentemaastricht.nl/fileadmin/files/GeMa/Doc/00_Algemeen/Kaderbrief_2014.pdf
— Gemeente Maastricht (2014). 'Bijlagenboek Kaderbrief 2014.' Te downloaden via: <http://maastricht.notudoc.nl/cgi-bin/showdoc.cgi?action=view/id=925958/type=pdf>

www.toutmaastricht.nl

